

ОЩЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА НАЧАЛОТО НА ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ

Чавдар Бонев

Землените укрепления в Карпато-днестърските земи отдавна са привлекли вниманието на пътешественици и изследвачи¹. Най-често произходът на бесарабските валове е бил свързан с изграждането на дунавския лимес на Римската империя². Според Р. Вулпе предназначението на Южния бесарабски вал и на Галацкия вал е било да служат като прикритие за лимеса на Малка Скития и дунавските бродове между Серет и морето. Румънският изследвач отнася построяването им към периода между края на III и края на IV в. Аргументацията е опряна само върху общи съображения за тогавашната обстановка в долнодунавските земи³. Р. Вулпе не е разполагал с данни от археологически проучвания на тези паметници. П. Дякону предполага, че Южният бесарабски вал и валът при Галац са построени от византийците през X в. или по-късно⁴. Проучвания на първото укрепително съоръжение са правени през 1954 – 1955 г. 1975 г.⁵

Повод за подготвянето на настоящия материал е публикуването на резултатите от археологически проучвания на Южния бесарабски вал, проведени през 1986 – 1988 г. в долината на р. Карасулак (с. Червеноармейское, Болградски район)⁶. Смятаме, че изследвачите са се натъкнали на ценни находки и са добили важна информация за този паметник. От друга страна, намираме, че предложената интерпретация на фактите се нуждае от критично изложение.

Южният бесарабски вал има обща дължина 126 км. Започва от р. Прут при с. Вадул луй Исак и пресича степта на Буджак, като опира в северните брегове на големите езера в този район. На изток достига до западния бряг на черноморския лиман Сасък (или Кондук)⁷. Според конструктивните особености е разделен на три сектора. Първият е между Прут и гр. Белгород с дължина 34 км. Валът

е изграден грижливо, с берма, широка 3 м, и ров от северната страна. Запазен е добре на места, като в сегашното му състояние разликата между дъното на рова и гребена на вала достига 5 м.

Вторият участък, дълъг 24 км, се простира между гр. Болград (ез. Ялпуг) и ез. Катлабух. За разлика от първия участък е без берма. Третият участък, също без берма, издава набързо и небрежно извършена работа. Започва на 3 км източно от ез. Катлабух като разклонение на втория участък и при дължина от 68 км достига до залива Кундук⁸. Може да се приеме оценката, че трите участъка са строени последователно, като при първия са вложени повече усилия, а вторият и особено третият са били строени по-набързо. Тук ще прибавим и данните за Галацкия вал. Той има дъговидно очертание и дължина 23 км. Започва от брега на Прут при Тулучещ и на запад достига до р. Серет при с. Шербещ. Има същите размери и особености (берма) както първия сектор на Южния бесарабски вал. Т. е. това са две части на единна укрепителна система, построени едновременно от двете страни на долината на Прут. Това обстоятелство е много важно за възстановяването на обстановката и събитията, свързани с тяхното изграждане.

Друга особеност по отношение на общия вид и разположение на Южния бесарабски вал е наличието на разклонения към основното съоръжение. Такива личат при с. Вадул луй Исак (покрай долината на Прут) и по поречието на р. Кагул, западно от с. Чишникьой¹⁰.

При разкопките през 1986 – 1988 г. в долината на р. Карасулак (до с. Червеноармейское, Болградски район) са направени ценни наблюдения за конструкцията на вала и начина на изграждането му¹¹. От профилите на направените разрези се вижда, че насипът на вала е бил натрупван от пръст, извадена при прокопаването на рова. Между рова и насипа е била оставена широка площадка (берма). Откъм бермата насипът на вала е бил подпрян със стена от чимове, поставени в два-три реда, на 7–8 слоя във височина. Широчината на вала първоначално е била не по-малка от 10 м, а височината около 3 м.

Изследвачите са имали редкия шанс да открият селище, за което всички данни говорят, че е оставено от строителите на вала. Най-интересното обстоятелство е това, че жилищата на това временно селище са били разположени на самото трасе на вала. В хода на строителните работи жилищата са били изоставени, запа-

лени и върху останките им минал насипът на вала. Общият план на разкопания участък показва ясно, че построяването на жилищата е станало с предварителното им ситуиране и подреждане спрямо очертанията на строящото се съоръжение. Те са разположени в редица успоредно на основната ос на вала и са еднакво ориентирани¹². Конструктивните особености показват, че са строени едновременно с еднакъв материал. Представяват полуземлянки – дълбочината на вкопаване е еднаква – 0,40 м. Проучени са 5 такива жилища и извън тях пет ями и едно огнище. Надземната конструкция е била дървена, като стените и покривът са били направени от камък, за което свидетелствува слой от пепел върху подовата повърхност. Вкопаната част е с почти квадратна форма – средни размери: 2,40 x 2,50 м. Всички жилища са имали отоплителни съоръжения: в три – засводени глинени пещи, в останалите две – огнища. Те са отдалечени от стените несъмнено с оглед на опасността от пожар поради камъшовата конструкция. Пещите са направени по еднакъв начин – вкопани в земята (0,20 м) с глинена замазка на огнището и сводова конструкция от същия материал. Дебелият обгорен слой в стените и подовите на пещите показва, че жилищата са обитавани и в условията на студени дни. Подовите на всички жилища са покрити от пепелен слой, получен при изгарянето на камъшовата конструкция. Върху този слой е насипана глинената маса на вала. В жил. № 2 камъшовите стъбла не са били напълно изгорели, когато върху тях вече е започнало насипването на глината¹³. Тези обстоятелства показват, че обитаващите това жилище строители на вала са се преместили на друго място по неговото трасе.

Откритият археологически материал в жилищата и ямите се състои само от керамични фрагменти. Единствена форма е гърнето – възстановени са само два съда. По технологичен принцип керамиката може да бъде разделена на три групи:

1. Гърнета, изработени на ръка, с примес от пясък в тестото, неравномерно изпечени. Дъната са удебелени, а устията на повечето съдове са с ямковидна украса.

2. Гърнета, изработени също на ръка, но дооформяни на въртяща се поставка (примитивен грънчарски кръг). Стените на тези съдове имат украса от вълнообразни и хоризонтални врязани линии.

3. В отделна група попадат четири фрагмента от гърнета, за които авторите твърдят, че са изработени на тежко грънчарско колело.

Към първата група принадлежи възстановен съд от жил. № 3¹⁴. Той е с удължени пропорции, тясно удебелено дъно и най-голям диаметър в горната третина от общата височина. Устието е късо, леко извито навън и срязано. По тези признаци гърнето напомня за късните варианти на типа Прага, характерен за славянските паметници от VI в.

Второто възстановено гърне има приземиста биконична форма със закръглени рамене и извито навън венче, по чийто ръб са направени ямки. Горните две третини на стените имат неравномерна украса от вълнообразни линии и гребенчат орнамент. Последното обстоятелство вероятно се дължи на използването на примитивен кръг (в описанието авторите не правят такова уточнение). Биконичността на съда напомня за гърнетата тип Пенковка, характерни за паметниците на антската групировка (в съчетание с пражкия тип) от VI в. От друга страна, връзаната украса и приземистите пропорции могат да бъдат оценени като имитация на прабългарските съдове – т. нар. кухненска керамика. Самите автори говорят за близост с “по-късната грънчарска керамика от VIII – IX в., откривана на Долен Дунав”¹⁵.

Според нас изредените по-горе характерни черти на откритата керамика позволяват тя да бъде отнесена към славянската керамика от втората половина на VII в., известна като тип Лука Райковецка (I разновидност – изработена на ръка). Около типологията, разпространението и хронологията на тази керамика съществуват неясноти, но така или иначе това название се е наложило в научната литература¹⁷. За внасяне на повече яснота и конкретност ние ще се позоваваме на регионални варианти в рамките на разпространение на този керамичен тип. И така представеният керамичен материал от селището на строителите на Южния бесарабски вал показва същите черти, характерни за славянската керамика от Карпато-днестърския регион през втората половина на VII в. Става дума за местния вариант Хлинча I на типа Лука Райковецка. Тези особености могат да бъдат представени в следния ред:

1. Развитие на формата на гърнето върху основата на двата керамични типа от VI в. – Прага и Пенковка. Тази генетична връзка е представена и от двата възстановени съда, както изяснихме по-горе.

2. Характерен белег за славянските съдове от VII в. става

ямковидната украса по устията, която се появява още през първата половина на века. През втората половина на същото столетие тази украса вече е характерна за значителен дял от ръчно изработените гърнета.

3. Появява се втора разновидност – съдовете, дооформени на примитивен гърнчарски кръг.

Особеният момент при керамичния материал от селището под Южния бесарабски вал е имитацията на украса, характерна за съдовете от прабългарската керамична традиция. Това обстоятелство може да бъде използвано като аргумент при изясняване на въпросите за времето и конкретната историческа обстановка на построяването на това внушително землено съоръжение. На с. 142 двамата автори определят съдовете от втората разновидност като имитиращи “ранновизантийските гърнета, изработени на гърнчарско колело и украсени с врязан линеен орнамент”. Тази оценка очевидно влиза в противоречие с казаното на с. 135, където се говори за близост “с по-късната гърнчарска керамика от VIII – IX в., откривана на Долен Дунав” (разбирай прабългарска керамична традиция). Причината за това противоречие се изяснява при представянето на аргументите за датировката на селището и самия вал.

Всъщност цялата аргументация се крепи върху четирите керамични фрагмента¹⁸, представящи според авторите “гърнчарски ранновизантийски съдове, отнасящи се на дунавското левобрежие към VI – първата половина на VII в., което позволява да се уточни датировката на съоръжението и да се стеснят хронологическите рамки на съществуването на селището във времето не по-рано от средата на VI в.”¹⁹. И по-нататък в бел. 17: “Подобна керамика е характерна за всички селища на археологическата култура Ипотещ-Чурел, за славянския некропол Сърата Монтеору и за ранновизантийските кастели, възстановени от Юстиниан през VI в., които добре се датират с монети от това време”.

Твърдението на авторите, че византийската керамика е характерна за славянските селища в Олтения и Мунтения (наричани от румънските археолози тип Ипотещ-Къндеш-Чурел, романска култура и др.), е неточно. От публикациите личи, че византийската вносна керамика там е учудващо малко въпреки близостта с византийските крепости и селища по десния бряг. Става дума за малобройни фрагменти, не е открита нито една цяла амфора. Например

в посочения от авторите некропол Сърата Монтеору са открити само няколко фрагмента от съдове, изработени на тежко колело²⁰. Друг е въпросът, че в някои от тези славянски селища до началото на VII в. са се произвеждали гърнета на тежък гърнчарски кръг, вероятно от пленници-византийци.

Но да се обърнем към тези забележителни четири фрагмента, които въпреки своята крехкост и миниатюрност носят цялата тежест на предложената от авторите датировка на внушителното землено съоръжение. Два от тях са били открити в жил. № 5 и три (?) в жил. № 1. От представянето им на рис. 9 (8, 12, 15, 18) разбираме, че става дума за малки парчета (2–5 см) от стени на съдове, носещи врязана украса – гребенчат и вълнообразен орнамент. Характерът на тази украса и изпълнението оставя впечатление по-скоро за гърнета от прабългарски тип – т. нар. кухненска керамика²¹. Но въпреки вида и размерите на тези фрагменти, авторите ги датират в границите между средата на VI и средата на VII в. с пределно общия аргумент за производството на такава керамика във византийските центрове по десния бряг на този период.

Ако долната граница на селището и съответно на изграждане на вала е поставена в средата на VI в. с тази аргументация, то довод за горната граница е потърсен в друго обстоятелство: “Отсъствието на салтоидна керамика в разглежданото селище свидетелствува за това, че то е съществувало до идването на тюрко-българите и Аспаруховата орда на Долен Дунав, т. е. не по-късно от 60-те години на VII в.”²³. Става дума за втората основна разновидност в прабългарския керамичен комплекс – т. нар. трапезна керамика с излъскана украса. По-горе изказахме предположението си, че въпросните четири фрагмента всъщност са от гърнета – прабългарски тип (кухненски съдове). Тяхното присъствие е логично и се съгласува с обстоятелства, различни от тези, които авторите имат предвид.

Във връзка с подхода на Г. Ф. Чеботаренко и Л. В. Субботин трябва да отбележим и отсъствието на общоисторическа интерпретация на събитията, чийто резултат е построяването на Южния бесарабски вал. След като прочитаме поставената датировка – между средата на VI и 60-те години на VII в. (до идването на Аспаруховите прабългари), ние очакваме да разберем кой, с каква цел и при какви обстоятелства е издигнал това огромно съоръжение. Но авторите не са отделили място за отговор на тези въпроси. Те дори

не са определили етнически археологическите материали от селището и съответно неговите обитатели – строители на вала. По отношение на жилищата, отоплителните съоръжения, изработената на ръка керамика никъде не се дава етническа характеристика и не се търсят аналогии и близост със синхронни паметници.

Ако се върнем към предложената от авторите датировка на вала, лесно можем да се убедим, че неговото построяване е невъзможно по това време с оглед на общата обстановка в долнодунавските земи. През този период районът, пресечен от вала, представлява крайгранична зона, коридор, по който се придвижват номадите от Северното Черноморие към бродовете на Дунав, за да нахлуят в земите на империята²³. Много аргументи могат да бъдат приведени, че евентуален строител на това съоръжение не може да бъде търсен измежду императорите, властвували в Цариград след Юстиниан I (527 – 565) и до Констанс II (641 – 668). Краткото присъствие на аварите в този район (558 – 565 г.) също изключва вероятността те да са осъществили този строеж. Това се отнася и за съседните славянски племена в Южното и Източното Прикарпатие. Очевидно е излишно тук да се разпрострираме с конкретни доводи, оспорващи дадената от авторите датировка на вала.

Ние ще предложим собствена интерпретация на публикувания археологически материал и ще се опитаме да го свържем с проблематика, върху която сме се спирали в наша по-ранна работа²⁴. От изложеното по-горе можем да изведем нашата оценка, че представените в публикацията материали от селището под вала са славянски и съответно неговите обитатели, участвували в строителните работи, са били местни славяни. Съществуването на това временно селище и осъществяването на самото строителство отнасяме към втората половина на VII в. Строежът на отбранителното съоръжение е свързан с появата на Аспаруховите прабългари в този крайдунавски район²⁵. В посочената наша работа въз основа на археологически и нумизматични данни се опитахме да направим възстановка на тези събития и да потърсим хронологическите им рамки. С удовлетворение можем да отбележим, че дискутираните тук данни са потвърждение и допълнение там направените там наблюдения и заключения. Основното, което трябва да си припомним от тях, можем да резюмираме така:

1. В 670 – 672 г. дружината на Аспарух се появила в зоната на

Дунавската делта. Започнало строителството на Галацкия вал и Южния бесарабски вал с оглед осигуряване на отбраната откъм север – против хазарите. Славянското население в степната крайдунавска зона било малобройно.

2. 675 – 680 г. През този период в резултат на постигната договореност със северите, на част от тяхната племенна територия (северната половина на Малка Скития) се заселили прабългари. Те заедно с местните славяни започнали строителство на отбранителни съоръжения (средищния лагер при Никулицел, малкия земен вал и крайморски валове).

Откриването на следи от строителите на земените съоръжения при Никулицел от румънски изследователи ни позволи въз основа на несъмнената им славянска принадлежност да аргументираме нашето виждане за характера на установилите се отношения между прабългарите на Аспарух и племето на северите. Т. е. случаят е идентичен със случая на откритията при Южния бесарабски вал, като последните са по-изразителни. Те дават възможност за хвърлянето на известна светлина върху отношенията между Аспарух и славяните в придунавската част на Карпато-днестърския регион. В цитираната наша работа показахме как местното славянско население в тези земи е било засегнато от придвижването на запад на преселници от Велика България поради хазарската експанзия. Обособяват се две зони.

1. Северната част на карпато-днестърските земи е засегната от движението на групи, които през Горното Поднестровие и карпатските проходи проникват в долината на Тиса и се установяват в Аварския хаганат. Опожареното славянско селище при Удещ и редица съкровища бележат пътя на това преселване²⁶.

2. Южната част на този регион попада под контрола на Аспаруховата дружина. Няколко съкровища от тази територия са свидетелство за това настаняване²⁷.

Участието на местни славяни в строителството на Южния бесарабски вал показва, че техните отношения с водените от Аспарух прабългари са добили някаква определеност и договореност. В резултат на това укрепителните дейности станали съвместно дело. Откритията в долината на Карасулак, край Болград, са в рамките на първия, най-ранен участък на Южния бесарабски вал, строен едновременно с Галацкия вал като единно отбранително съоръже-

ние. Логично е това строителство да е започнало още през периода 670 – 675 г.

Славяните, населяващи средните и южните части на Карпато-днестърските земи, се консолидирали през втората четвърт на VII в. след разпадането на групировките на анти и славини²⁸. Археологическите данни (вариант Хлинча I) говорят за генетична свързаност с антската групировка от VI в. (Прага – Пенковка). Смятаме, че такъв е произходът и на северите, засели Малка Скития и източната част на Долна Мизия (вариант Попина). Напомняме за тази родственоост на славяните от двете страни на дунавската делта, защото е логично предположението, че бесарабските славяни са могли да бъдат посредници за сближаването и договарянето на Аспарух със северите през 675 – 680 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ Кантемир, Д. Описание Молдавии. Кишинев, 1973, 6–29; Costin, M. Opere; București, 1958, 263–264; Uhlig, C. Die Wälle in Bessarabien, besonders sogenannten Trajanswälle. – *Præhistorische Zeitschrift*, XIX, 1928, 197–250.

² Panaitescu, C. Valurile lui Traian din Basarabia. București, 1926; Din istoria Dobrogei. II, București, 1969, 256–260, 263–267.

³ Vulpe, R. La date du valum romain de la Bessarabie inférieure. – *IN: ИАИ*, XVI, 1959, 89–98.

⁴ За мненията в по-старата литература вж. Крънджалов, Д. Валовете в Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория. – *ГСУ – ИФФ*, XXXIX, 1942 – 1943, 32.

⁵ Федоров, Г. Б. Население Прото-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. – *МИА*, 89, 1960, 71–80; Гольцева, Н. Л. Опыт картографирования Траяновых и Змиевых валов на юге Днестровско-Прустского междуречья. – В: 150 лет Одесскому археологическому музею. Киев, 1975, 100–161.

⁶ Чеботаренко, Г. Ф., Л. В. Субботин. Исследования Траяновых валов в Днестровско-Дунайском междуречье. – В: Древности Юго-Запада СССР. Кишинев, 1991, 124–144.

⁷ Uhlig, C. Op. cit., 197–202; Vulpe, R. Op. cit., 89–98.

⁸ Ibidem.

⁹ Vulpe, R. Valla de Valachie, de Basse Moldavie et du Boudjak. – In: Actes du IXe Congrès int. d'études sur les frontières romaines. Bucuresti, 1974, c. 275.

¹⁰ Чеботаренко, Г. Ф., Л. В. Субботин. Цит. съч., 125.

¹¹ Пак там, с. 127–128.

- ¹² Пак там, с. 130, рис. 3.
- ¹³ Пак там, с. 133.
- ¹⁴ Пак там, рис. 5/1.
- ¹⁵ Пак там, рис. 5/2.
- ¹⁶ Пак там, с. 135.
- ¹⁷ **Русанова, И. П.** Славянские древности VI – VII вв. М., 1976, с. 18–37.
- ¹⁸ **Чеботаренко, Г. Ф., Л. В. Субботин.** Цит. съч., рис. 9/8, 12, 15, 18.
- ¹⁹ Пак там, с. 140.
- ²⁰ **Nestor, I., E. Zaharia.** Săpăturile de la SĂ RATA Monteoru. – MCA, V, 1959, 516; **Teodorescu, V.** Despre cultura Ipotești-Cîndești în lumina cercetărilor arheologice din N–E Munteniei (reg. Ploiești). – 6SCIV, XV, 1964, 4, 496.
- ²¹ **Дончева-Петкова, Л.** Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.
- ²² **Чеботаренко, Г. Ф., Л. В. Субботин.** Цит. съч., с. 142.
- ²³ Din isoria Dobrogei, II, București, 1969; **Velkov, V.** Der Donaulimes in Bulgarien und das Vordringen der Slawen. – Südosteuropa Jahrbuch, XVII, 1987, с. 141–171.
- ²⁴ **Бонев, Ч.** Начало Дунайской Болгарии в свете некоторых археологических данных и монетных находок.
- ²⁵ **Петров, П.** Образуване на българската държава. С. 1981; **Рашев.** Старобългарски укрепления на Долни Дунав (VII – XI в.). С., 1982, с. 20–32.
- ²⁶ **Бонев, Ч.** Начало, с. 64–65.
- ²⁷ Пак там, с. 63.
- ²⁸ **Бонев, Ч.** Етнически облик на Карпато-дунавските земи през VI – VII в. – Българите в Северното Черноморие, IV, Велико Търново, 1995.